

**ՀՈՒՄԱՆԻԶՄԻ ԵՎ «ԿՈՂՄՆԱԿԻ ՎՆԱՍՆԵՐԻ» ԽԱՉՄԵՐՈՒԿՈՒՄ.
ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՈՐԲԵՐԻ ԽՆԱՄՔԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ
ԽՆԴՐԻ ՇՈՒՐԶ**

Բանալի բառեր – որբ, որբախնամ գործունեություն, ինքնություն, ուժացում, կազմակերպված բարեգործություն

Մինչ Հայոց Մեծ եղեռնի ողբերգական դեպքերը որբացած երեխաների խնամքը կազմակերպելու նպատակով հայերը հիմնականում ապավինել են համայնքային ներքին ուժերին՝ նրանց տեղավորելով հարազատների կամ համայնքում հարզանք վայելող ընտանիքներում: Երեխաներին անվանում էին հոգեզավակներ, իսկ խնամող ծնողներին՝ հոգեծնողներ՝ դրանով իսկ շեշտելով նման առաքելության բացառիկ հոգևոր արժեքը: Երեխային՝ հարազատների կամ համայնքի մեկ այլ հարզված ընտանիքի խնամքին հանձնելու սովորույթը հայերն ամրագրել են եկեղեցական կանոնագրքերում և որդեգրության, խնամատարության ու խնամակալության հատուկ ծիսակատարությամբ¹: Պետականություն չունենալու պայմաններում եկեղեցին գրեթե տասը դար շարունակ կանոնակարգել է որբ երեխաների հանդեպ համայնքային նման հոգածությունը՝ ընդգծված հարզանքի արժանացնելով «որբին տիրություն անող» օտար ընտանիքին: Վերջինս իր հերթին, չգրված օրենքներով, հանձն էր առնում պարտականություններ, որոնք երաշխավորում էին հոգեզավակի՝ մերօրյա տերմինաբանությամբ՝ լեզվի, կրոնի, ավանդույթների, ինքնության պահպանումն ու ընտանիքում մեծանալու իրավունքի գործնական պաշտպանությունը:

Սոցիալական այս պրակտիկայի սովորական ռիթմը խախտվել է այն դեպքերում, երբ երկիրը ենթարկվել է հարձակման, ինչի հետևանքով որբ մնացած հարյուրավոր երեխաների խնամքը կազմակերպելու համար եկեղեցին ստիպված էր կացարաններ ստեղծել, որոնք հետագայում վերածվեցին որբանոցների, որոնց կարիքը հատկապես մեծ էր Եղեռնի ընթացքում և դրան հաջորդած տարիներին: Որբացած երեխաների աննախադեպ մեծ թի-

¹ Որբախնամության հանձնելու ծեսն ավելի քան խոսուն է. քահանան եկեղեցի է հրավիրում ապագա ծնողներին, մորը խաչի ներքո լայն, ձյունաճերմակ մեծ շապիկ է հագցնում, երեխան անկախ տարիքից, շապիկի ներսն է անցնում՝ մոր մարմնին մոտ, շապիկը իջնում է, ապագա հայրը բարձրացնում է շապիկը և գրկում երեխային, և այս ամենը քահանայի երգեցողության և խաչակնքման ուղեկցությամբ:

վը ստեղծված քառտիկ պայմաններում մեծ մարտահրավեր էր եկեղեցու համար: Այդ շրջանում, եկեղեցուց բացի, որբերին սատարելու առաքելություն էին ստանձնել նաև բարեսիրական ու միսիոներական որոշ կազմակերպություններ՝ հիմնելով բազմաթիվ որբանոցներ: Թեև որբերի ֆիզիկական գոյության խնդիրը ինքնին շատ սուր էր, իսկ ստեղծված աշխարհաքաղաքական իրավիճակը անկանխատեսելի և բարդ, այնուամենայնիվ նրանց ինքնության, լեզվի ու կրոնի պահպանումը եկեղեցին փորձում էր պահել որպես օրակարգային խնդիր՝ անկախ որբախնամ կազմակերպության միսիոներական առաքելությունից: Չնայած գործադրվող ջանքերին, բուն Եղեռնի ընթացքում և հետադարձ հայ որբերի ինքնության պահպանումը գրեթե անհնարին դարձավ հատկապես Թուրքիայի տարածքում՝ որբ երեխաների նկատմամբ կիրառվող բռնի իսլամացման պետական քաղաքականության պատճառով:

Օսմանյան կառավարության ու նրա առանձին ղեկավարների «որբախնամ գործունեությունը» իրականացվել է երկու միջոցով՝ տեղավորում թուրքական որբանոցներում և բաշխում տեղի մուսուլմանական ընտանիքներում¹: Այս «բարեգթության նպատակը» նախ և առաջ տնտեսական շահն էր՝ ողջ մնացածների՝ որպես «անվճար ապրանքի» հնարավորինս արդյունավետ «օգտագործումը» թուրք հասարակության շահերի համար: Այսպես, թեև Թուրքիայում արդեն իսկ բավականաչափ թվով միսիոներական քրիստոնեական որբանոցներ կային, կառավարությունը որբերին տեղավորում էր պետական որբանոցներում՝ բռնի իսլամացման հանձնարարականներով և դրա դիմաց հավելյալ ֆինանսավորման խայծով²: Օսմանյան կայսրության ռազմական նախարար Էնվերի՝ 1916 թ. մայիսի 9-ին ներքին գործերի նախարար Թալեաթին ուղղած նամակում նշվում էր. «Կրոնափոխ և ոչ կրոնափոխ հայ որբերին եթե վերցնենք մեր որբանոցները, ես պատրաստ եմ ռազմական բյուջեից հոգալու դրա համար անհրաժեշտ ծախսերը»³:

Զեմալ փաշան ևս անդրադարձել է իր «որբախնամ» գործունեությանը. «Բռնագաղթի ենթարկված երեխաներին մահից և բարոյական վտանգներից

¹ Մեծ հայասեր Արմին Վեգների՝ իբրև ականատեսի վկայությունը. «Շարք մը երեխաներ ազատեցան այս ձևով, բայց իբրև սոսկական թուրքեր մեծցան, և իրենց ծագումին հավետ անտեղյակ մնացին»: Տե՛ս **Ազատեան Լ.**, Հայ որբերը մեծ եղեռնի, Լոս Անճելըս, 1995, էջ 67:

² Խարբերդում ԱՄՆ հյուպատոս Լեայի Դևիսը այդ առիթով գրում է. «Բացահայտ է, որ կառավարությունը որոշել է ամեն կերպ թույլ չտալ, որ այստեղ մնացած արտասահմանյան միսիոներները կրթական կամ կրոնական գործունեություն ծավալեն: Որոշ հայուհիների ամուսնացնում են մահմեդականների հետ, որոշ հայ երեխաների էլ մահմեդականացնում են, բայց ոչ ոքի թույլ չեն տալիս ուրիշ, օտար ազդեցությունների ենթարկվել»: Տե՛ս **Դևիս Լ.**, Սպանդի նահանգը: Ամերիկյան դիվանագետի զեկուցագիրը հայկական ցեղասպանության մասին, 1915-1917 թթ. (թարգմանությունը՝ Գրիգոր Զանիկյանի), Երևան, 2001, էջ 279-280:

³ **Atnur İ.**, Türkiye'de Ermeni kadınları ve çocukları meselesi (1915-1923), Ankara, 2005, s. 56-57 (մեջբերումը՝ Ռուբեն Մելքոնյանի թարգմանությունից):

փրկելու համար Միրիայում պահեցի: Նրանց համար որբանոցներ բացեցի. մեկ հատը Լիբանանում՝ Ային Թուրա մենաստանում, երկրորդը՝ Դամասկոսում, երրորդն էլ՝ Հալեպում: Այս որբանոցները, որտեղ կային 3000-4000 երեխաներ, անձամբ իմ պաշտպանության տակ վերցրեցի և երեխաներին ուտելիք, հագուստ և դաս տալու համար ամբողջ ծախսերը բանակի բյուջեից վճարեցի»¹:

Թուրք կառավարիչների կողմից հայ որբերի հանդեպ նման «հումանիտարական» մոտեցման հաջորդ նպատակը հայ աղջիկ որբերի նպատակադրված իսլամացման միջոցով թուրքական գենոֆոնդի հարստացումն էր², ավելին՝ դա շատ «հարմար» լուծում էր, քանի որ անգամ փրկագին վճարելու անհրաժեշտություն այլևս չկար³: Տղա որբերը շատ հարմար էին հոմոսեքսուալ պահանջումների բավարարման համար: Ցեղասպանագետ Վահագն Դադրյանը նշում է. «Թուրքերի համար ապրանքի վերածված այդ երեխաները դիտվում էին որպես թուրք ժողովրդի էթնիկ գենային նկարագիրը հարստացնելու համար փնտրված աղբյուր»⁴:

Ի լրումն որբանոցների միջոցով հայ որբերի իսլամացման նպատակադրված գործունեությանը՝ օսմանյան կառավարությունը դրամական խրախուսանքների միջոցով քաջալերում էր իր քաղաքացիներին՝ հայ որբերին իբրև «սև գործ կատարող տան ծառա» ընդունել՝ մուսուլմանացնելու պայմանով: Թալեաթի 1915 թ. հուլիսի 10-ի ներքին նամակագրությունը վկայակոչում է. «Երեխաներին իսլամական սովորույթներին համապատասխան ձևով բաժանել բարեկեցիկ ընտանիքներին այն գյուղերում և գյուղաքաղաքներում, որտեղ չկան հայեր: Եթե երեխաների թիվը շատ է, նրանց տալ մաքուր և պատվարժան ընտանիքներին, որոնք ապրուստը դժվար են հոգում. այդ նպատակով ամեն երեխայի համար ընտանիքներին վճարել ամսական 30 քուրուշ, կազմել ստույգ աղյուսակներ, թե ում են տրվել այդ երեխաները և մեկ օրինակ ուղարկել կենտրոն»⁵: Նրա՝ հայ երեխաների նկատմամբ

¹ Հղումը ըստ՝ **Մելքոնյան Ռ.**, Հայերի բռնի իսլամացումը ցեղասպանության տարիներին. ընթացքը և հետևանքները, Երևան, 2010, էջ 30:

² Լայնորեն հայտնի են հավատափոխ հրեական ընտանիքից սերած՝ Խալիտե Էտիպի և նրա համախոհներ Պելքիս Շեքերե ու Նիկար հանրմների տխրահեջակ անունները՝ հայ երեխաներին թուրքացնելու, մուսուլմանացնելու ուղղությամբ գործադրած ջանքերի շնորհիվ: Խալիտե Էտիպ հանրմը չի թաքցրել իր նպատակը՝ հայերի միջոցով գեղեցկացնել թուրք ազգի տեսակը: Վերոհիշյալ հանրմների գործունեությունը եզակի չէ. պետական քաղաքականության դրսևորումներից մեկն էր, որի վերաբերյալ գոյություն ունեն փաստեր ու փաստաթղթեր: Տե՛ս **Ազատեան Լ.**, Հայ որբերը մեծ եղեռնի, Լոս Անճելըս, 1995, էջ 62:

³ Իսլամաթուրքական ամուսնության սովորույթների համաձայն՝ տղայի կողմն ուղղակի գնում է հարսին՝ նրա ծնողներին վճարելով որոշակի գումար:

⁴ Տե՛ս **Dadrian V.**, Türk kaynaklarında Ermeni soykırımı (Toplu Makaleler 2), İstanbul, 2005, s. 313 (մեջբերումը Ռուբեն Մելքոնյանի թարգմանությունից):

⁵ Տե՛ս **Անտոնեան Ա.**, Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթ փաշա, Երևան, 1990, էջ 180:

իրական «մտահոգության» բուն պատճառը կրկին բացահայտվում է 1915 թ. դեկտեմբերի 12-ին Հալեպ ուղարկած հաջորդ ծածկագիր հրահանգից. «Հաւաքեցէք և սնուցէք այն որբերը միայն որոնք չեն կրնար յիշել զուլումը որուն ենթարկուեցան իրենց ծնողները: Մնացածները կարաւաններուն ընկերացնելով դրկեցէք»¹:

Բազմաթիվ վկայություններ կան այն մասին, որ թե՛ տղաները և թե՛ աղջիկները ձրի աշխատուժ էին թուրք ընտանիքներում, առիթ՝ ստանալու կառավարությունից դրամական նպաստ: Ավելին, ուժացման ու իսլամացման ճակատագրին արժանացել են ոչ միայն որբացած երեխաները: «Մարզվանի, Ամասիայի և Թոքատի (Եվդոկիա) տարագիր հայության քստրի ժամանակ պետական պաշտոնյաները քարավաններից առանձնացրել են երեխաներին, իսկ նրանց տարագիր ծնողներին հրամայել շարունակել ճանապարհը: Այնուհետև հայտարարություններ են տարածել շրջակա գյուղերի մուսուլման բնակչության շրջանում, որպեսզի գան և վերցնեն իրենց նախընտրած հայ երեխային»²:

Իսլամացմանը զուգահեռ՝ ստրկացված երեխաների անունները նույնպես թրքացվում էին, նրանց արգելում էին խոսել մայրենի լեզվով. անգամ ցավ զգալուց երեխան չէր կարող մայրենի լեզվով ճչալ, այլապես կկորցնէր կյանքը³:

Հայ որբերի հանդեպ նման «գթասրտության» հաջորդ շարժառիթը պայմանավորված էր պատերազմի ելքի հետ կապված մտահոգությամբ: Ռուսաստանի հետ սահմանամերձ պատերազմական գոտում բնակվող ընտանիքները հատկապես շահագրգիռ էին վերցնելու հայ որբերին այն հաշվար-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 187:

² Տե՛ս **Ջավէն Արքէպիսկոպոս**, Պատրիարքական յուշերս. Վաւերագիրներ և վկայութիւններ, Գահիրէ, 1947, էջ 138:

³ «Մեզ տեղ հասցնելուց անմիջապէս հետո թուրքացրին, անուններս փոխեցին, դասարանների բաժանեցին, Կ. Պոլսից հրավիրված դասատուները սկսեցին մեզ հետ պարապել: Խստիվ արգելեցին հայերեն խոսել: Հատուկ դասարանների ավագներ նշանակեցին մեծահասակներից, որոնց պատվիրել էին հայերեն խոսողներին ցուցակագրել պատժելու համար: Այս ավագները հավատարմությամբ կատարում էին իրենց պարտականությունները: Ամեն երեկո, երբ ամբողջ երեխաներին հավաքում էին աշխատողների հետ մասին ՋԱՌՅԱ-ի և բոլորը միատեղ երեք անգամ թագավորը երկար ապրի էին գոչում, այդ հանդիսավոր ժամին կարդում էին օրվա հայերեն (գլավուրջա) խոսողների ցուցակը և թուրքավարի պատժում ամեն օր, մինչև որ բոլոր երեխաները վերջ տվեցին հայերեն խոսելուն: Պատժի ձևը հետևյալն էր. մեջքի վրա պառկեցնում էին, երկու ոտքերը վերև բարձրացրած երկու հոգի բռնում, իսկ ինքը՝ որբանոցի դեկավարը, անձամբ գավազանով 100-200 հարված հասցնում ոտքերին: Վայ այն երեխային, որն այդ ծեծի ժամանակ կանչեր «մայրիկ», «մամա ջան». գազանը առավել կգազազեր և կշարունակեր իր հարվածները՝ մինչև քիչ հանդարտվեին կրքերը: Ծեծի այդ ձևը թուրքերեն ֆալախա քաշել էին անվանում: Շատ տղաներ ոտքերից վնասվածքներ ստացան և կաղ մնացին» («Ային Թուրա» որբանոցի սաներից մեկի նամակը՝ ուղղված Ջոն Կիրակոսյանին): Տե՛ս **Անտոնեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 180:

կով, որ էթե պատերազմն իրենց համար անցանկալի էլք ունենա, ապա «Բարեգործությունը» կօզնի ազատվել հնարավոր պատիժներից: «Ռուսական գորքի հաղթանակների ժամանակ թուրքերը ձգտել են իրենց տներում հայ երեխա պահել, որպեսզի բարերարի հանգամանքով պատասխանատու-թինից ազատին»¹:

Այսպիսով, հայ որբերին իսլամացնելու և ուժացնելու նպատակով Թուրքիայում օգտագործվում էին հավասարապես թե՛ պետական լծակները և թե՛ հանրության հնարավորությունները՝ շրջանառելով «հայերի վտանգավորու-թյունը չեզոքացնելու» շինծու հիմնավորումը՝ երեխաների բռնի իսլամա-ցումը ներկայացնելով որպես հետագա ռիսկերի կանխարգելման անհրա-ժեշտություն: Ի դեպ, հանրության ուղեղի նման վացումները և հետագայում եղեռնի փաստի վերաբերյալ նրա համար ստեղծված արհեստական տեղե-կատվական մշուշն իրենց ազդեցությունն են թողել նրա ներկա պատկե-րացումների վրա: Թուրքիայի սոցիալական ոլորտի ներկայիս որոշ պա-տասխանատուների շուրթերով տեղի ունեցածը ներկայացվում է որպես թուրք ժողովրդի ու կառավարության գթասիրտ վերաբերմունքի առհա-վատյալ, թեև ստիպված են խոստովանել բռնի իսլամացման փաստը: Այս-պես, նրանք համոզված են, որ «հայերը, 1912-15 թթ. հեռանալով Թուրքիայի տարածքից, իրենց հետևում թողեցին բազմաթիվ երեխաների, որոնք ան-խնամ էին, սոված ու որբ: Բազմաթիվ թուրք ընտանիքներ, բարի կամքի դրսևորման միջոցով, իրենց խնամքի ներքո վերցրեցին այդ «հետևում մո-ռացված երեխաներին» և, ապա խոստովանեցին, որ բնականաբար, այդ երե-խաները հետագայում մահմեդականացվել են»²:

Զբացառելով, որ առանձին դրական դեպքեր կարող էին լինել, երբ երե-խաներին դրկից թուրքերը ապաստանել են նաև անշահախնդիր (այդպիսով փորձ անելով փրկել նրանց կյանքը)³, այնուամենայնիվ դժվար է պնդել, որ դրանք ծանրակշիռ տվյալներ են՝ հարուցած «կողմնակի վնասների» համե-մատ: Թուրքական այս կեղծ գթասրտությանը հակադրվում են թե՛ Արևելյան և թե՛ Արևմտյան Հայաստանում որբերի փրկությանն ուղղված մի շարք հա-խուռն նախաձեռնություններ, որոնց նպատակը նրանց ֆիզիկական փրկու-թյունն ու «հետզնումն» էր: Այսպես, Արևելյան Հայաստանում հայերը դրսևո-րեցին ինքնակազմակերպման գրեթե անհավանական զոհողություն՝ գյուղա-կան ընտանիքներում պարզապես հյուրընկալելով գաղթականներին ու

¹ Տե՛ս Սինախորեան Վ., 1915 թականը. Արհալիրքի օրեր, Թեհրան, 2006, էջ 327:

² Վալիդօղլի Դ., «Խնամատարությունը անցյալում և ներկայում. թուրքական իրողու-թյուններ» գեկույց, «Խնամատարությունը անցյալում և ներկայում» միջազգային համաժողով, Մալթա, 2005:

³ Դատելով Թուրքիայում ներկայումս ապրող ծպտյալ հայերի աստիճանաբար ինքնաբա-ցահայտվելու փաստից՝ կարելի է ենթադրել, որ իսլամացումը, այնուամենայնիվ, ոմանց հնա-րավորություն է տվել խուսափել աքսորից ու ջարդերից:

հատկապես որբերին: Այս ամենի համար մի շարք գործոններ կային՝ ընդհանուր վիշտը, ցարական իշխանությունների անհասկանալի լռությունը, վիրավորանքը «աշխարհի անտարբեր աչքի առջև տեղի ունեցածի հանդեպ»: Այստեղ որբերի փրկությանն ուղղված ջանքերն ավելի շատ ինքնաբերաբար էին և հախուռն: Մյուս կողմից, Արևմտյան Հայաստանում ամերիկյան և եվրոպական առանձին երկրների աջակցությունն առավել կազմակերպված էր (ստեղծվեցին մանկատներ, ապաստարաններ): Դրան գուգահեռ, Կ. Պոլսում և Կահիրեում հայերի ուժերով ստեղծված միավորումները (որոնց գործունեությունը ցարական Ռուսաստանի տարածքում արգելված էր)¹, հանձնառան որբախնամության հոգսը: Չնայած այն հանգամանքին, որ հայկական կազմակերպությունների ու միավորումների գործունեությունն այդ շրջանում արգելված էր, այնուամենայնիվ առանձին անհատների գործունեությունը բարեսիրական նպատակով ոչ միայն չէր արգելվում, այլև քաջալերվում էր²:

Բուն Արևելյան Հայաստանում գաղթականների առաջին մեծ ալիքի հյուրընկալումից հետո պարզ դարձավ, որ հավաքական ուժերով կազմակերպված հանրաշահ գործեր կատարելու համար լավագույն միջոցը մարդկության փորձից հայտնի ընկերությունների հիմնումն է (այստեղ նույնպես ստեղծվեցին միավորումներ): Որբերին օգնելու առաքելությամբ այդ միություններն արագորեն տարածվեցին Ռուսաստանում, Երևանում, Էջմիածնում, Թիֆլիսում և այլուր³:

Հարկ է նշել, որ ցարական իշխանությունները սկզբնական շրջանում առանձնապես չջանացին միջամտել Ռուսական կայսրության տարածք տե-

¹ Բաբվի մարդասիրական օգնության կոմիտեն (ստեղծված 1864 թ.), Կովկասի հայոց մարդասիրական օգնության կոմիտեն (ստեղծված 1881 թ. Թիֆլիսում) և մյուսները կրթական-լուսավորչական գործունեություն ծավալելու առաքելությամբ էին ստեղծված, մի բան, որը ցարական իշխանությունների վարած քաղաքականությանը չէր համապատասխանում:

² Գ. Ջանշյանը 1897 թ. Մոսկվայում ռուսերեն լույս ընծայեց «Եղբայրական օգնություն Թուրքիայում տառապյալ եղբայրներին» խորագրով մի բարձրարժեք ժողովածու: Վերջինիս հաջողությունն այնքան մեծ էր, որ այն 1898 թ. կրկին տպագրվեց: Գրքերի վաճառքից ստացված միջոցներով Գ. Ջանշյանը որբանոցներ բացեց Արևմտյան Հայաստանում: Պետրոգրադի քաղաքագլուխ, կոմս Իվան Իվանովիչ Տոլստոյի նախաձեռնությամբ բարեգործական նպատակով թողարկված մեղալը հայերի և ռուսների եղբայրության, համերաշխության և բարեկամական օգնության խորհրդանիշն էր: Մեղալի դիմերեսին պատկերված է Ռուսական կայսրության զինանշանի երկգլխանի արծիվը՝ հետևյալ գրությամբ. «Ռուսք առ հայս ի ժամու փորձանացս», ինչպես նաև մեղալի թողարկման տարեթիվը՝ 1915: Դարձերեսին հայկական ավանդական խաչն է՝ «Տէր կեցո զհայս» գրությամբ: Հայտնի է, որ այդ մեղալով պարզատրվել են որբահավաքագրության մեջ աչքի ընկած անհատներ:

Տե՛ս Իրապատում // [Էլեկտրոնային աղբյուր] // URL: imyerevan.com/hy/culture/view/10526

³ Տե՛ս Մելքոնյան. Ռ., Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության գործունեությունը 1910-1930 թթ., Երևան, 2001:

ղափոխված բազմահազար գաղթականներին ու որբ երեխաներին ապաստանելու, նրանց կարիքները հոգալու հարցում՝ առաջ բերելով հատկապես մտավորական հայերի ցասումն ու դժգոհությունները: Պաշտոնական աջակցությունը ցարական իշխանություններից հնարավոր եղավ ստանալ միայն այն բանից հետո, երբ 1915 թ. օգոստոսի 30-ին ասպարեզ եկավ «Գաղթականների վիճակի ապահովման միջոցառումների վերաբերյալ» օրինագիծը, ինչը կանոնակարգեց պաշտոնական օգնությունը՝ հիմնելով հատուկ խորհուրդ և հատուկ գրասենյակ Կովկասի փոխարքայությունում¹: Այդ խորհրդի ջանքերով Արևելյան Հայաստանում որբ երեխաները կենտրոնացվեցին հատկապես Ալեքսանդրապոլում, որն այդ տարիներին համարվում էր որբերի քաղաք² և հովանավորվում էր Ամերկումի կողմից³, ինչպես նաև Էջմիածնում, Աշտարակում, Դիլիջանում և այլուր:

Որբախնամ գործունեությունը համակարգելու համար Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությանը կից հիմնվեց Հայկական կենտրոնական կոմիտեն, որն իր հերթին ստեղծեց Որբանոցների կառավարման խորհուրդ⁴: Որբերի և գաղթականների չդադարող հոսքը դեպի խորհուրդ, որը հետագայում կոչվեց «Խնամատարության խորհուրդ», ստիպեց մի կողմից զբաղվել որբահավաքությամբ, մյուս կողմից՝ հիմնել ապաստարաններ, կացարաններ, որբանոցներ՝ համատարած սովի ու զրկանքի, ինչպես նաև աստիճանաբար նվազող միջազգային օգնության պայմաններում:

Որբախնամության գործի կազմակերպումն իրապես գրեթե անհաղթահարելի խնդիր էր. եթե աշխարհով մեկ սփռված որբերի հետքերի պահպանումը աշխարհագրական մասշտաբայնությանն էր բախվում, իսկ տարիքով փոքր որբերի պարագայում՝ ծագումը պարզելու դժվարությունների, ապա բուն Թուրքիայում քրդերի, թուրքերի ընտանիքներում ծվարած և որբանոցներում գերեվարված որբերի հավաքագրումը կապված էր մեծ ռիսկերի հետ: Թուրքիայում և մուսուլմանական այլ երկրներում որբերի հավա-

¹ Եթե չլիներ Կովկասի հայ բնակչության անմնացորդ նվիրումը, ցեղասպանությունից փրկված հայերի մեծ մասը դատապարտված կլիներ մահվան: Տե՛ս «Հորիզոն», 1917, հունվարի 26:

² Ցարական Ռուսաստանը Թուրքիայի սահմանի մոտ՝ Կարսում և Ալեքսանդրապոլում, իր գործերի տեղակայման համար մեծածավալ քարե շինություններ էր կառուցել՝ վարչական, սանիտարաբժշկական, ոստիկանական շենքեր, գորանոցներ, վառելիքի և զինամթերքի հսկայածավալ պահեստներ, լվացքատներ, բաղնիքներ, ճաշարաններ ու հացաթխման փուռեր, էլեկտրամատակարարման կայաններ: Հենց այդ շենքերն էլ դարձան ապաստարաններ հազարավոր որբ մանուկների համար:

³ Ամերիկյան որբանոցների գոյությունը շարունակվեց մինչև 1929 թ.: Շուրջ 50.000 որբերից 30.000-ը տեղավորված էին ամերիկյան որբանոցներում: Տարածաշրջանի հանդեպ հետաքրքրության անկման և ֆինանսական մուտքերի կրճատման հետևանքով (սկզբում ամսական 150.000 դոլար, իսկ 1924 թվականից՝ մինչև 100.000 դոլար) 1924 թվականից աստիճանաբար նեղանում են «ամերիկոմի» գործունեության շրջանակները:

⁴ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 1, գ. 618, թ. 9, ց. 28:

քազրումը պաշտոնական գործընթացներով հնարավոր չէր իրագործել, իսկ ոչ պաշտոնականներով՝ միայն փրկագին առաջարկելու միջոցով:

1920-ական թվականներին Ազգերի լիգայի, հայկական և միջազգային մարդասիրական տարբեր կազմակերպությունների ու անհատների ջանքերով հնարավոր եղավ գերությունից ազատել բռնի իսլամացած հազարավոր հայ կանանց ու երեխաների՝ բացառապես փրկագին վճարելու միջոցով: Մասնավորապես, նրանց փրկելու հիմնական ձևը օսմանյան ոսկեդրամով մեկ կամ մի քանի հայի գնելն էր: Որբերին հավաքելու աշխատանքներում ներգրավված Փառնակ Շիշիկյանը յուրաքանչյուր հայի դիմաց արաբներին որպես փրկագին վճարում էր «կաթի փողը»՝ հինգ կարմիր ոսկի: Այդպես փրկվեց շուրջ 500 անձ: Հայ կանանց ու որբերի փրկության գործում մեծ ավանդ է ունեցել նաև դանիացի միսիոներուհի Կարեն Եփփեն: Իսլամական գերության մեջ գտնվող մեկ հոգու դիմաց վճարելով մեկ ոսկի՝ նա 1922-1928 թթ. ազատագրել է 1792 հայի:

1926 թ. հայկական Կարմիր խաչի կենտրոնական վարչությունը սկսեց բանակցություններ վարել Սիրիայի մասնաճյուղերի հետ և ձեռնարկեց «Մեկ որբ՝ մեկ ոսկի» նշանաբանով առաքելությունը՝ փրկելու արաբական անապատներում ապաստանած հայ որբերին: Այս ուղղությամբ կատարված աշխատանքների շնորհիվ փրկագնված երեխաների թիվը հասավ մի քանի հազարի: Թե՛ արևմտահայերի և թե՛ արևելահայերի նախաձեռնությամբ ստեղծվեցին բազմաթիվ որոնողական խմբեր, որոնք հետևում էին «Մեկ հայ՝ մեկ ոսկի»՝ միևնույն նշանաբանին: Մասնավորապես, Մոսկվայի Կոմիտեի ջոկատների ջանքերով (դրանք չորսն էին՝ Էրզրումի, Երզնկայի, Սարիդամիշի, Ալեքսանդրապոլի) միայն Դերսիմի լեռներում հայտնաբերվեցին շուրջ 450, իսկ Մամախաթունի և Բայբուրդի շրջաններում՝ 800 որբ երեխաներ: Նրանց մեծ մասը ապաստանել էր քրդերի և մուսուլմանների ընտանիքներում: Հայտնի է, որ Երզնկայի գրավումից հետո այդտեղ գտնվող ջոկատը թուրքական ընտանիքներում հայտնաբերեց և ազատեց մինչև 12 տարեկան շուրջ 500՝ կրոնափոխ հայ երեխաների¹:

Վահան Տերյանը նույն առաքելությամբ շրջել է Արևմտյան Հայաստանի գավառներում, ինչպես նաև կազակների բնակատեղիներում, որտեղ կազակ զինվորականների ընտանիքները ապաստանում էին հայ որբերին, և կարողացել է հետ գնել ուժացվող որբերին:

Ռուբեն Հերյանը, կաշառելով արաբ շեյխերին, ծպտված անզլիացի պաշտոնյայի կամ ամերիկյան միսիոների հագուստներով, Դեր Զորի անապատներից և թուրքական հարեմներից կարողացել է խիստ վտանգավոր պայմաններում փրկել հարյուրավոր հայ որբերի: Կ. Եփփեն, համագործակցելով արաբական աշիրեթների առաջնորդների հետ, մինչև 1928 թ. փրկել է 2000

¹ Տե՛ս ՀՄԱ, ֆ. 240, ց. 1, գ. 1, թ. 22:

հայ կանանց և երեխաների¹: Սակայն շուրջ 50.000 որբեր դեռևս մնում էին թուրքական հարեմներում և անապատներում, որոնց հայտնաբերել չհաջողվեց²: Հարկ է նշել, որ կազմակերպված որբախնամությանը զուգընթաց առանձին անհատների նախաձեռնությամբ նույնպես իրականացվում էին որբահավաքներ:

Որբահավաք գործունեությանը զուգահեռ, մտահոգության լուրջ առարկա էր ընտանիքների հետ հնարավոր վերամիավորման նպատակով որբերի հետքերի պահպանումը. մի բան, որն ինքնաբույս գործընթացների և որբերի տեղակայման ընդգրկուն աշխարհագրության պատճառով գրեթե անկատարելի խնդիր էր դարձել: Երեխաները տեղավորվում էին ցարական Ռուսաստանի տարբեր, այդ թվում՝ հեռավոր գավառներում, ինչպես նաև Սիրիայի, Լիբանանի, Իրաքի, Հյուսիսային Աֆրիկայի, Եվրոպայի ու Ամերիկայի քաղաքներում ու գյուղերում: Արևելյան Հայաստանի օրինակով՝ այդ տեղավորումները երկու տիպի էին՝ կազմակերպված-կենտրոնացված՝ հընթացս ստեղծված կամ գոյություն ունեցող որբանոցներում, և ընտանիքներում, ինչը, ըստ որոշ սկզբնաղբյուրների, ավելի մեծ ծավալի էր:

Թե՛ խորհրդի և թե՛ հայկական բարեսիրական կազմակերպությունների և մտավորականության մտահոգությունը միայն թուրքական որբանոցներն ու երեխաների ուժացման վտանգը չէր: Պակաս կարևոր չէին նաև կազմակերպչական և այլ թերացումների պատճառով Արևելյան Հայաստանի որբանոցներում առկա վտանգները: Այսպես, Անդրկովկասի շուրջ 60 որբանոցներ այցելած, Հայկական կենտրոնական կոմիտեի լիագոր ներկայացուցիչ Գ. Էդիյանի կարծիքով՝ որբանոցային կառավարիչների միայն 20%-ն էր մոտավորապես համապատասխանում իր կոչմանը³, իսկ դաստիարակչական մեթոդները, որոնք կիրառվում էին երեխաների նկատմամբ, շատ դեպքերում դաժանության էին հասնում և պարզապես աններելի էին: Շատ որբանոցներում ամենամեծ թերությունն այն էր, որ կառավարիչների և դաստիարակների մի մասը հայերեն նույնիսկ չի խոսել (օրինակ՝ Էջմիածնի որբանոցներից մեկում), իսկ Թայիրովի անվան որբանոցում կառավարիչը հայերենն արգելված լեզու է դիտել և երեխաներին ստիպել է խոսել միայն ռուսերեն⁴:

Որբանոցներից շատերը չեն ունեցել անգամ երեխաների շարժի մատյաններ (տեղեկություններ նրանց տեղափոխությունների, մահացության և

¹ Տե՛ս 1915-1965 Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի, այս հատորը պատրաստեց՝ Գ. Ահարոնեան, Պէյրուք, 1965, էջ 100:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 101:

³ Տե՛ս «Արև», 1916, դեկտեմբերի 30, թիվ 290:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ, 472, ց. 1, գ. 86, թ. 14:

այնի վերաբերյալ) և հաշվեմատյաններ՝ ծախսերի և ստացված գումարների մասին¹:

Նման ծանրակշիռ փաստարկների համատեքստում ըստ արժանվույն գնահատելով միսիոներների, Ամերկումի, ռուսական և այլ ծագում ունեցող բարեսիրական կազմակերպությունների որբախնամ գործունեությունը՝ այնուամենայնիվ ժամանակ առ ժամանակ ինքնության կորստի կամ «կողմնակի վնասների», հայեցի դաստիարակության վտանգվածության վերաբերյալ մտահոգության ալիք էր վեր հանում բուն Հայաստանում հատկապես մտավորականների շրջանում: Օրինակ, Հովհ. Թումանյանը, ով անձամբ իր զավակների հետ² ներգրավված էր որբախնամ գործունեության մեջ, մտահոգված էր որբ երեխաների հայեցի դաստիարակության և նրանց ինքնության պահպանման հարցերով՝ անգամ ֆիզիկական հաշվեհարդարի պայմաններում: Նրա մտահոգությունը կապված էր, մասնավորապես, այդ շրջանում Հայաստանում Ամերկումի գործունեության հետ³. մի կողմից այն անհրաժեշտ էր, մյուս կողմից առկա էին «կողմնակի վնասներ». «Լուրջ մտահոգություն կար, որ որբերի խնամքին զուգահեռ՝ օտար ափերից ժամանած մարդկանց էր վերապահվում նաև փոքրիկների կրթության, նրանց հոգևոր դաստիարակության ոլորտը, որը հղի էր ապագայում հայրենիքի, սեփական ժողովրդի պատմության ու մշակույթի նկատմամբ ոչ լիարժեք պատկերացումներ ունեցող քաղաքացիներ կրթելու և դաստիարակելու վտանգով»⁴: Ակնառու էր նաև հայ եկեղեցուց հեռանալու, բողոքական հայացքներով տոգորվելու վերաբերյալ անհանգստությունը: Մտեղծված իրավիճակում, «թաց ու չորի» միախառնման պայմաններում, հակադրության մեջ դրվեցին «ողբալի ամերիկյան և լուսավոր խորհրդային մանկատները»:

Խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո բարեգործական կազմակերպությունների հիմնած մանկատների անձնակազմի հանդեպ սկսվեց մեծածավալ հալածանք՝ ազգակործան գործունեության մեջ մեղադրանքներ

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Ավագ որդին՝ Մուշեղն էլ ահագանգում էր Բգդիբից, որտեղ ընթանում էին պատերազմական գործողություններ: Նա նամակներից մեկում գրում է, որ որբ հայ մանուկներին կազակներն իրենց մեջ էին բաժանում, և դա կարծես արդեն սովորական երևույթ էր դարձել: Նա սրտի ցավով գրում է. «Երեխաներին որդեգրում են և ռուսացնում... Հայ ազգը ուրիշ տեսակ զոհաբերության առաջ է կանգնած, մի նոր տեսակի թալանի առաջ է կանգնած, երեխաների թալան...»: Տե՛ս Հովհ. Թումանյանը և որբախնամ գործը // [Էլեկտրոնային աղբյուր] // URL: <http://www.toumanian.am/toumanian/html/kens/vorbangor.html>

³ Թեև ամերիկյան որբանոցներն իրենց հնարավորություններով, մեթոդներով ու միջոցներով շահեկանորեն տարբերվել են պետության խնամքի տակ գտնվողներից, այնուամենայնիվ այդ որբանոցների շուրջ լարվածություն կար. «Ամերիկացիները նրանց պատրաստում են ամերիկյան կյանքի համար և հայ որբերին տանում են իրենց երկիր...»: Տե՛ս Ալեքսանդրապոլի որբանոցները // [Էլեկտրոնային աղբյուր] // URL: hetq.am/arm/news/44812/aleqsandrapoli-orbanocnery.html

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

րով, և ի վերջո գործի դրվեց գաղափարախոսական մեքենան: Թեև մուսուլմանացման վտանգը չեզոքացված էր, այդուհանդերձ խորհրդայնացմամբ պայմանավորված «կողմնակի այլ վնասների» հարցը նոր ռիսկերի համատեքստում արդիական դարձավ: Այսպիսով, որբերի խնամքի կենտրոնացված և ընտանիքներում տեղավորելու երկու պարագաներում հիմնական մարտահրավերը որբ երեխաների ֆիզիկական գոյության ապահովման «սոցիալական զինն էր»՝ ինքնության կորստի մարտահրավերը՝ այս կամ այն չափով:

Եղեռնի որբերի՝ քառսի վերածված սոցիալական կյանքը բազմագործոնային ու բազմատարր գործընթացների խաչմերուկում է: Դրանք գենետիկ հիշողության միջոցով փոխանցվում են սերնդից սերունդ: Դա սեփական ինքնության փնտրտուքն է անձի մակարդակով, որը, սակայն, իրականում ուղղված է սոցիալական ցավալի իրողությունների հնարավոր վերարտադրման միանգամայն բնական մերժմանը:

Եղեռնից մազապուրծ հայ գաղթականներին և որբերին օգնելու գործընթացն ասպարեզ եկավ և ծավալվեց երկու հիմնական ուղղություններով՝ ինքնակազմակերպում (եկեղեցու շուրջ և առանց եկեղեցու) և արտաքին միջամտություն: Վերջինս ներառում է միջազգային հումանիտար կազմակերպությունների և առանձին պետական իշխանությունների աջակցությունը: Հարյուրամյա հեռավորությունից դատելով՝ այդ գործընթացների մասին ակնհայտ են դառնում մի շարք իրողություններ: Թերևս գլխավոր հետևությունն այն է, որ թե՛ մեկ և թե՛ մյուս ուղղությունը զարգանում էր անհավանական ճգնաժամի, անորոշությունների, պարզապես քառսի պայմաններում, ուստի որբերին օգնելու գործողություններն ընթանում էին հախուռն, հընթացս, հետևաբար՝ անկազմակերպ ու ինքնաբերիկ՝ որոշակի կողմնակի վնասներով՝ ուժացում, ինքնության կորուստ, արմատներից կտրում, զրկանքներով լի «որբի ճակատագիր»:

Վերաբժնորելով հումանիստական պոռթկումների իրապես անժխտելի փրկարար նշանակությունը եղեռնի որբերի կյանքում՝ այնուամենայնիվ ակնհայտ է դառնում դրա բազմաշերտայնությունը՝ գաղափարական, կազմակերպչական և գործառական հոլովույթներում: Որբախնամության անգամ մերօրյա դրսևորումներում շարունակում են տեղ գտնել «կողմնակի վնասներով» ուղեկցվող գործընթացներ: Հայոց Մեծ եղեռնի պատճառով որբացած մանուկների փրկության, նրանց հանդեպ հումանիզմի դրսևորման և միաժամանակ այս կամ այն չափով ուժացման «կողմնակի վնասներով» ընթացած սոցիալական փորձի հանգամանակից ուսումնասիրությունից քաղած դասերը հարյուր տարի անց անգամ արդիական են՝ կարոտ կարևոր հետևությունների:

Мира Антонян – *На пересечении гуманизма и “побочных последствий”*: о вопросе организации опеки сирот во время Геноцида армян

В статье рассматриваются особенности организации опеки детей-сирот во время Геноцида армян. Изучив практику и стимулы действий основных участников процесса (правительство Турции, население Восточной и Западной Армении, общественные деятели Армении, миссионеры, благотворительные организации и т. д.), автор обсуждает вопросы, касающиеся основных проблем: физическое существование, сохранение идентичности и защита детей. Организация ухода за сиротами во время Геноцида армян имела два основных направления: первое – самоорганизация (церковь, отдельные лица), а вторая – внешнее вмешательство (иностранные делегации и международные гуманитарные организации). В то же время, уход за детьми обеспечивался как в детдомах, так и в семьях. Несмотря на эти различия, главной проблемой была «социальная стоимость» физического существования, которая была непосредственно связана с неопределенностью, отсутствием контроля и профессионализмом в организации ухода. В последних аргументах основное внимание уделяется вопросу использования сегодня предыдущего опыта для минимизации возможных «побочных эффектов» в организации опеки сирот.

Mira Antonyan – *At the Intersection of Humanism and “Side Effects”*: on the Issue of Organizing the Custody of Orphans During the Armenian Genocide

The article studies the peculiarities of the organization of the care of orphans during the Armenian Genocide. Studying the practice and incentives of the actions of the main participants in the process (the Government of Turkey, the population of Eastern and Western Armenia, public figures of Armenia, missionaries, charitable organizations, etc.) the paper raises questions concerning the main challenges in the face of physical existence, identity preservation and protecting children's rights. Organization of care for orphans during the Genocide had two main directions: first - self-organization (churches, individuals), and the second - external intervention (foreign delegations and international humanitarian organizations). At the same time, care for children was provided both in orphanages and in families. Despite these differences, the main challenge was the “social value” of physical existence, which was directly related to the uncertainty, lack of control and professionalism in the organization of care. The final arguments focus on the use of previous experience to minimize the possible failures and “side effects” in the organization of care for orphans.